

ANNA GILDNER
Kraków

PROFESORA RYSZARDA ŁUŻNEGO PRACE O UTOPII

Dorobek naukowy profesora Ryszarda Łużnego prezentuje „wszystkie możliwe gatunki piśmiennictwa naukowego filologiczno-humanistycznego”¹. Według *Spisu publikacji*, wydanego w 1997 roku z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin Profesora, liczył on 560 pozycji², a przecież naukowiec ten także w ciągu ostatniego roku życia – już nieuleczalnie chory – intensywnie pracował i przygotowywał do druku kolejne rozprawy.

W tak bogatym i różnorodnym dorobku zaledwie cztery teksty poświęcone są utopii i utopizmowi w Rosji, na ich przykładzie jednak doskonale można prześledzić metody i ewolucję pisarstwa naukowego Profesora. Są to w kolejności publikacje: *Idee utopizmu społecznego w dawnej literaturze rosyjskiej*³, *Doktryna Lwa Tołstoja, czyli epizod z dziejów utopizmu społecznego w Rosji*⁴, „*Podróż do Ziemi Ofirskiej*” księcia Michała Szczerbatowa, czyli o tym, jak oświeceniowa utopia idealną społeczność ludzką przedstawiała⁵ oraz *Myśl filozoficzna Mikołaja Fiodorowa w kręgu pisarzy rosyjskich XIX i XX wieku*⁶.

A zatem wątki i motywy twórczości ludowej, swoista monografia jedyne go utworu fabularnego osiemnastowiecznego polityka i filozofa księcia Michała Szczerbatowa, doktryna etyczno-religijno-społeczna jednego z najwybitniejszych pisarzy rosyjskich – Lwa Tołstoja, wreszcie wpływ na pisarzy rosyjskich XIX i XX wieku idei niezwykle oryginalnego filozofa XIX wieku Niko-

---

¹ R. Ł u ż n y, *Autor o sobie samym, czyli szkic do biografii*, w: R. Ł u ż n y, *Spis publikacji 1955-1997*, red. G. Przebinda, J. Świeży, Kraków 1997, s. 84.

² Tamże.

³ „Przegląd Humanistyczny”, 1978, nr 1, s. 91-100.

⁴ „Przegląd Humanistyczny”, 23 (1979), nr 6 (165), s. 29-37.

⁵ W: *Idea pracy w literaturze rosyjskiej*, Katowice 1980, s. 9-20.

⁶ „Przegląd Humanistyczny”, 21 (1982), nr 1-2, s. 99-116.

łaja Fiodorowa – to krąg poruszanych zagadnień w studiach R. Łuźnego o utopii.

Zachowana tu została chronologia zainteresowań Profesora poszczególnymi okresami kultury i literatury rosyjskiej – od najstarszej ku czasom nam najbliższym, bowiem kolejność powstawania owych artykułów jest nieco inna niż ich druk. Chronologicznie najwcześniejszy jest tekst o utopizmie w dawnej literaturze rosyjskiej, następnie o *Podróży do Ziemi Ofirskiej*, wygłoszony na konferencji w Sosnowcu z okazji X-lecia Uniwersytetu Śląskiego, w marcu 1978 roku, wydrukowany zaś ponad dwa lata później w pokonferencyjnym zbiorze. Nikomu chyba jednak nie trzeba specjalnie przypominać, że tzw. „cykl produkcyjny” książek, nie tylko zresztą naukowych, był wtedy dosyć długi. Kolejne teksty dotyczą „tołstoizmu” i „filozofii wspólnego czynu” N. Fiodorowa, a właściwie jej wpływu zarówno na współczesnych tego oryginalnego filozofa, jak i na pisarzy awangardy rosyjskiej.

Wszystkie zresztą teksty powstały na podstawie referatów wcześniej wygłoszonych: np. *Doktryna Lwa Tołstoja...* jesienią 1978, *Mikołaj Fiodorow – rosyjski myśliciel zapomniany*, jesienią 1981 roku, obydwu na posiedzeniach Komisji Słowianoznawstwa Krakowskiego Oddziału PAN.

Ta zasada – wygłoszenie referatu i późniejsza dopiero publikacja z uwzględnieniem wniosków z dyskusji i wzbogaceniem o kolejne przemyślenia dyskusją taką wywołane – była dla Profesora zawsze charakterystyczna. Dawała bowiem okazję do „sprawdzenia” znajomości tematu w środowisku naukowym, a także do uzupełnienia i dodatkowych wyjaśnień wątków w referacie zaledwie naszkicowanych lub pominiętych, a wzbudzających szczególne zainteresowanie dyskutantów.

W badaniach R. Łuźnego uprawianiu filologii „czystej” niemal od samego początku towarzyszyło zainteresowanie dla spuścizny myślowej wyrażonej zarówno w utworach artystycznych, jak i publicystycznych i filozoficznych pisarzy oraz myślicieli rosyjskich, sprzyjające studiom o charakterze kulturologiczno-interdyscyplinarnym. Filolog coraz bardziej ustępował pola badaczowi kultury i myśli. Tendencja ta uwidoczniła się bardzo wyraźnie w tekstach o utopii.

Należy podkreślić, że prof. Łuźny był zazwyczaj prekursorem w podejmowaniu kolejnych tematów na gruncie polskim, a nierzadko i szerszym. Podobnie rzecz się miała z utopią.

W chronologicznie pierwszym tekście o utopii – artykule *Idee utopizmu społecznego w dawnej literaturze rosyjskiej*, wychodząc z założenia, że utopia

rosyjska w stosunkowo niewielkim stopniu czerpała z bogatych wzorców zachodnich, Profesor prześledził występowanie idei utopijnych w piśmiennictwie staroruskim i w ludowej twórczości ustnej. Przedmiotem analizy stały się przesłanki i zapowiedzi idei utopijnych oraz sposoby ich artystycznej konkretyzacji, które można znaleźć w tekstach literackich i ludowych przed ostatecznym uformowaniem się utopii rosyjskiej w końcu wieku XVII. Ryszard Łużny wskazuje dwa główne źródła utopizmu rosyjskiego: świecką i religijną literaturę bizantyjską tłumaczoną na Rusi z greki od XI wieku oraz ustną twórczość ludową, przede wszystkim legendy i podania, ale także niektóre pieśni, byliny i bajki. Przede wszystkim więc Apokalipsa kreśliła perspektywy „nowej ziemi i nowego nieba”, Nowego Jeruzalem⁷. R. Łużny udowadnia także, iż wschodniosłowiański ludowy epos bajkowy był bogaty w motywy utopijne, postulował bowiem sprawiedliwość społeczną, zwycięstwo prawdy i szczęście osobiste, jednak tylko w wymiarze indywidualnym, a nie w ramach systemu społecznego. Nawiązując do prac znakomitego znawcy problemu Kiriła Czistowa z końca lat sześćdziesiątych, Profesor podzielił ludowe wizje utopijne na trzy grupy: podania historyczne idealizujące przeszłość (przede wszystkim byliny, głównie tzw. cyklu kijowskiego, przedstawiające epokę księcia Włodzimierza); utwory o dalekich krainach, gdzie ludzie, także obecnie, żyją szczęśliwie (np. legendy o Białowodziu) i opowieści o mającym nadejść w przyszłości wybawicielu, który zaprowadzi sprawiedliwość i ład społeczny (tu pojawia się motyw cudownie ocalonego następcy tronu).

Jak zawsze, w wystąpieniach i artykułach Ryszarda Łużnego zasadniczy temat zasygnalizowany w tytule został rozpatrzony na szerokim tle. Znajdziemy tu więc refleksje o „społecznikowskim nastawieniu” i specyficznej „służebności literatury rosyjskiej” wobec otaczającego świata. Konkretnie przykłady literackie pojawiają się w kontekście ogólnych zagadnień historycznych, zjawisk z dziedziny psychologii społecznej, myśli filozoficzno-politycznej i koncepcji ideologicznych.

Podobnie rzecz się ma w przypadku *Podróży do Ziemi Ofirskiej...* Badacz rozpatruje utwór w kontekście oświeceniowych prądów myślowych i popularnych w oświeceniu gatunków – podróży i utopii, na przecięciu których mieści się utwór księcia Szczerbatowa. Sięgnął zatem Profesor do historii gatunku

---

⁷ R. Ł u ż n y, *Idee utopizmu społecznego w dawnej literaturze rosyjskiej*, „Przegląd Humanistyczny”, 1978, nr 1, s. 93.

utopii od czasów najdawniejszych, od eposu Homerowego począwszy. Po raz kolejny zaprezentował utwór niemal zupełnie zapoznany, napisaną w 1786 roku, a wydaną dopiero pod koniec XIX wieku, pierwszą w sensie gatunkowym rosyjską utopię, która proponuje całościowy obraz państwa i społeczeństwa idealnego. Była to pierwsza w piśmiennictwie rosyjskim utopijna wizja społeczeństwa, bowiem wcześniej w literaturze staroruskiej występowały jedynie poszczególne epizody czy motywy utopijne, „pierwsza także i na długo rosyjska powieść filozoficzna, a raczej ujęty w kształt literacki traktat „politologiczny”⁸.

R. Łużny prześledził także związki tej wizji idealnego państwa z realną rzeczywistością Rosji osiemnastowiecznej, odwołując się do niektórych ustaleń badacza marksistowskiego Gieorgija Plechanowa.

Książę M. Szczerbatow był zdecydowanym przeciwnikiem tendencji egalitarystycznych, zwolennikiem ustroju monarchicznego i rzecznikiem stanowych przywilejów rodowej arystokracji i szlachty. Jego idee stanowiły zapowiedź przyszłych koncepcji słowianofilskich.

Utwór został oparty na charakterystycznym dla XVIII wieku motywie „podróży”. *Podróż do Ziemi Ofirskiej...* odróżnia się jednak od innych ówczesnych egzemplifikacji tego gatunku, np. *Listów podróżnika rosyjskiego M. Karamzina* czy *Podróży z Petersburga do Moskwy A. Radiszczewa*, „fikcją podwójną”⁹, bowiem wymyślona podróż odbywa się w fikcyjnym, a nie w realnie istniejącym świecie. Szczególnie wiele uwagi poświęcił Łużny wizji państwa i społeczeństwa, która tworzy utopijny obraz idealnego – zdaniem autora – porządku społecznego, w którym wyeksponowana została idea pracy ludzkiej. Postulowana i aprobowana w dziele rzeczywistość niezwykle przypomina Ruś przedpiotrową.

Artykuł łączy znakomicie analizę tego, CO opisał Szczerbatow, a więc wizji idealnego państwa i społeczeństwa, z opisem tego, JAK to zrobił. Zawiera wnikliwe uwagi o przestrzeni, kompozycji, narracji i bohaterze utworu.

Zainteresowanie Profesora życiem, myślą i twórczością Lwa Tołstoja dało o sobie znać na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych, a zaowocowało wieloma tekstami, także przekładami jego spuścizny¹⁰. Na przykła-

---

⁸ T e n z e, „*Podróż do Ziemi Ofirskiej*” księcia Michała Szczerbatowa, czyli o tym, jak oświeceniowa utopia idealną społeczność ludzką przedstawiała, w: *Idea pracy w literaturze rosyjskiej*, Katowice 1980, s. 19.

⁹ Tamże, s. 13.

¹⁰ Zob. przede wszystkim: *Łużny, Spis publikacji*, s. 15-20.

dzie twórczości L. Tołstoja Łużny niejednokrotnie udowadniał związki „wysokiej” literatury rosyjskiej z jej etapami wcześniejszymi, przede wszystkim zaś z najdawniejszą twórczością ludową. Taka optyka charakterystyczna jest także dla artykułu o utopizmie Lwa Tołstoja. Kontekstem dla rozważań o doktrynie Tołstoja jest zwięzły zarys przemian ekonomiczno-społecznych, jakie dokonały się w ciągu 82 lat życia pisarza (1828-1910). Znamienne, że i w wypadku pisarza tak znanego i zbadanego przez literaturoznawców, Profesor zaproponował temat mało znany – jego doktrynę społeczno-religijną, propagowaną przez autora w wydawnictwach dla ludu i traktatach filozoficzno-religijnych. Od kryzysu światopoglądowego u schyłku lat siedemdziesiątych, poprzez tzw. przełom po krystalizację tołstoizmu powstały takie m.in. programowe teksty, jak: *Spowiedź* (1878-1879), *Cóż mamy więc czynić* (1886) czy *Co to jest sztuka?* (1897). Wtedy to L. Tołstoj poddał ostrej krytyce całą współczesną rzeczywistość i sformułował własny program naprawy zła.

Nie będąc całościowym systemem filozoficznym, doktryna Tołstoja zawierała w sobie jednak określoną osnowę metafizyczną w postaci koncepcji „prawdziwego życia” i zasady negacji «dobra jednostkowego» [...] przy całej trafności opisu wynaturzeń ustrojowych i słusznej diagnozie schorzeń społecznych i politycznych tego kraju, w swej warstwie konstruktywnej, postulatyno-futurologicznej okazała się konstrukcją czysto teoretyczną [...] i pozostała w sferze rozwiązań typowo utopijnych¹¹.

Paradoksalnie, to Lenin, chyba jako pierwszy, wytknął utopizm doktryny Tołstoja, wskazując równocześnie na jej ludowy charakter¹². R. Łużny przywołuje w artykule także opinię Róży Luksemburg, która nazwała Tołstoja „pogrobowcem utopijnego socjalizmu”, zaś tołstoizm jako zespół wyobrażeń i prognoz o społeczeństwie i państwie uznała za najbardziej spokrewnione z tymi ideami i stereotypami utopistycznymi, jakie znajdujemy w twórczości ustnej ludu rosyjskiego¹³.

R. Łużny uważał L. Tołstoja za najbardziej „ludowego” ze wszystkich pisarzy rosyjskich, czemu dał wyraz m.in. w artykule *Lew Tołstoj – „pisarz*

---

¹¹ R. Ł u ż n y, *Doktryna Lwa Tołstoja, czyli epizod z dziejów utopizmu społecznego w Rosji*, „Przegląd Humanistyczny”, 23(1979), nr 6(165), s. 35.

¹² Za: A. W a l i c k i, *Rosyjska filozofia i myśl społeczna od Oświecenia do marksizmu*, Warszawa 1973, s. 496, 497.

¹³ Za: Ł u ż n y, *Doktryna Lwa Tołstoja*, s. 35.

ludowy”¹⁴. Ludowy poprzez swój związek z wsią i jej kulturą, z chłopską mentalnością oraz ludowy jako miłośnik folkloru i autor np. trawestacji bajek ludowych, propagujących zasady etyczno-religijne „tołstoizmu”.

Ideologia społeczna doktryny L. Tołstoja stanowiła oryginalne połączenie radykalizmu w krytyce istniejącego ustroju społecznego i życia duchowego klas uprzywilejowanych z równie zdecydowanym negowaniem rewolucjonizmu i wszelkich prób sprzeciwiania się złu przemocą. Skoncentrowanym wyrazem zła była tu instytucja państwa, postulowanym ideałem ustrój likwidujący wszelką przemoc i wszelkie formy nierówności między ludźmi. Drogę do jego urzeczywistnienia widział Tołstoj w biernym oporze – w odmowie jakiegokolwiek współdziałania z państwem oraz w chłopskiej gospodarce naturalnej opartej na pracy rąk. Był więc hrabia L. Tołstoj wyrazicielem nastrojów i ideałów patriarchalnego chłopstwa, tworzył utopię retrospektywną, ponieważ pragnął odrodzenia archaicznych, preindustrialnych i przedpaństwowych form życia społecznego. Był w pewnym sensie bliski umysłowości racjonalistyczno-oświeceniowej, nic zatem dziwnego, że znalazł się w kręgu zainteresowań Profesora tak niedługo po księciu Szczerbatowie.

R. Łużny rozpatruje doktrynę L. Tołstoja na tle tradycji, wywodzącej się jednak nie z utopii europejskiej, nie z rodzimych źródeł literackich w postaci *Podróży do Ziemi Ofirskiej* M. Szczerbatowa, romantycznych utopii A. Weltmana czy W. Odojewskiego ani z powieści *Co robić?* N. Czernyszewskiego. Kontekstem dla „tołstoizmu” stały się wątki eschatologiczne i apokaliptyczne Biblii oraz staroruskiej literatury cerkiewnej, Ekwiwalentem typologicznym zaś gatunki folklorystyczne, szczególnie bajki, byliny oraz legendy i podania.

Tołstojowski ideał chłopskiej wspólnoty, reprezentujący wysoki etos motywowany religijnie, realizujący zasady gospodarki naturalnej jest bowiem swoistą transpozycją ludowych wyobrażeń o dalekich krainach sprawiedliwości, materialnego dostatku i wiecznej szczęśliwości (np. legendarne Białowodzie). Reprezentuje zarazem tę sferę życia kulturalnego Słowian Wschodnich, która już na stałe wpisała się w centrum badań Profesora – związek problemów społeczno-kulturalnych z życiem religijnym.

Znamienne zatem, że kolejnym utopistą pozostającym w kręgu zainteresowań R. Łużnego był rówieśnik Lwa Tołstoja – Nikołaj Fiodorow (1828-1903), który był przede wszystkim myślicielem religijnym. Zdaniem A. Wa-

---

¹⁴ T e n ż e, *Lew Tołstoj – „pisarz ludowy”*, „Slavia Orientalis”, 27(1978), nr 1, s. 17-32.

lickiego: „Światopogląd Fiodorowa był osobliwym połączeniem wątków religijno-mistycznych ze zdroworozsądkowym utylitaryzmem i praktycyzmem, ostrej krytyki kapitalizmu i industrializmu z kultem techniki i nauk przyrodniczych”¹⁵. Celowe i planowe przekształcanie świata miało być – według niego – podporządkowane utopii „zbiorowego czynu” – polegającego na skupieniu sił w pracy nad przewyciężeniem śmierci i wskrzeszaniem zmarłych. Ideę postępu uważał Fiodorow za niemoralną, bo związaną ze śmiercią „ojców”. Chciał ustanowienia ustroju społecznego opartego na wspólnocie własności i usunięciu tego wszystkiego, co dzieli ludzi. Propagował zatem ideały równościowego komunizmu.

Jego postawa posiadała analogie [...] w tradycjach chłopskiej ideologii społecznej, w nurtach duchowo-religijnych wsi rosyjskiej [...] jego wizja świata i system wskazań praktycznych mają charakter niezwykle, wyraźnie kreacyjny: Fiodorow i jako teoretyk, i jako praktyk zajmuje postawę utopisty...¹⁶

Profesor Łużny zwrócił szczególną uwagę na religijne źródła filozofii Fiodorowa, podkreślając w niej rolę chrześcijańskiej prawdy o śmierci i zmartwychwstaniu oraz wskrzeszaniu ciał, równocześnie zwracając uwagę na oryginalny sposób przewyciężania śmierci u Fiodorowa – poprzez tzw. „regulację przyrody”, możliwą dzięki rozwojowi nauki i techniki, opanowaniu materii i kosmosu przez człowieka.

Tekst o N. Fiodorowie prezentuje najbardziej „panoramyczne” spojrzenie na myśl i literaturę rosyjską w jej rozwoju historycznym oraz na wzajemne zależności pomiędzy różnymi i nieraz bardzo odległymi w czasie zjawiskami kultury. Dwie początkowe strony artykułu to „w pigułce” historia myśli i literatury rosyjskiej oraz dzieje ich współzależności.

R. Łużny odnajduje wpływy myśli N. Fiodorowa na F. Dostojewskiego. Uważna lektura jego *Listów* pozwoliła Profesorowi na sprostowanie nieścisłości w datach w książce A. Walickiego. Chodzi tu o pierwszy kontakt W. Sołowjowa z N. Fiodorowem, który, jak się okazuje z cytowanego w artykule Profesora listu, miał miejsce w roku 1878, a nie, jak podaje A. Walicki, w 1872 roku¹⁷. R. Łużny odnajduje wpływy N. Fiodorowa w systemie

¹⁵ *Rosyjska filozofia i myśl społeczna*, s. 561.

¹⁶ R. Ł u ż n y, *Myśl filozoficzna Mikołaja Fiodorowa w kręgu pisarzy rosyjskich XIX i XX wieku*, „Przegląd Humanistyczny”, 26(1982), nr 1-2, s. 102-103.

¹⁷ Por.: W a l i c k i, *Rosyjska filozofia i myśl społeczna*, s. 560; Ł u ż n y, *Myśl*

teokratycznej utopii W. Sołowjowa, w twórczości symbolisty Walerego Briu-sowa, ale także – co już może nieco dziwić – w pracach ojca astronautyki, uczonego polskiego pochodzenia – Konstantego Ciołkowskiego, w artykułach Maksyma Gorkiego i w twórczości tak różnych rosyjskich poetów awangardowych, jak Władimir Majakowski, Wielemir Chlebnikow, Siergiej Jesienin, Nikołaj Klujew czy Nikołaj Zabołocki.

We wszystkich czterech artykułach wyraźnie widać, jak doniosłą inspiracją stała się dla R. Łużnego książka A. Walickiego *Rosyjska filozofia...*, do której Profesor chętnie się odwoływał. Odwoływał się zresztą do przeróżnych źródeł i prac, od myślicieli religijnych do filozofów marksistowskich, od najstarszych encyklopedii i słowników poczynając do „jeszcze ciepłych” książek i rozpraw swoich współczesnych, zarówno na Wschodzie, jak i na Zachodzie, jeśli tylko znalazł w ich pracach inspirujące idee. A trzeba podkreślić, że R. Łużny był bardzo uważnym obserwatorem życia naukowego, na bieżąco czytał i bardzo często recenzował najnowsze pozycje z dziedziny myśli społecznej i literaturoznawstwa. Inspiracje wyniesione z ich lektury wykorzystywał potem chętnie w sposób twórczy i oryginalny w tekstach własnych. Szczególnie bogate instrumentarium naukowe znajdziemy właśnie w artykule o N. Fiodorowie. Spotkamy w nim również pewne sugestie o potrzebie dalszej penetracji podjętego tematu, wskazówki, która z dróg może i powinna się okazać najbardziej płodna. Wskazaniem perspektyw dalszych badań kończyły się zresztą wszystkie wystąpienia i artykuły R. Łużnego. Z tych sugestii bardzo często korzystali czytelnicy Jego prac, by niemal zawsze przekonać się, że intuicja mistrza wskazała im właściwą drogę.

ПРОФЕССОРА РЫШАРДА ЛУЖНОГО ТРУДЫ ОБ УТОПИИ

Р е з ю м е

В разнообразном, насчитывающем 560 текстов, научном наследии проф. Р. Лужного, только 4 статьи посвящены теме утопии.

В настоящей статье подробно анализируются эти работы, разрабатывающие в хронологическом порядке утопические мотивы и сюжеты народного творчества в древнерусской литературе, художественные особенности *Путешествия в Землю*

Офирскую князя Михаила Щербатова, т.н. толстовство и, наконец, влияние Философии общего дела Н. Федорова на писателей XIX и XX века.

Работы Р. Лужного об утопии рассматриваются в широком контексте Его научного наследия, для которого в целом характерен постепенный уход от „чистой“ филологии к философии и культурологии.

Подчеркивается постоянное особое внимание Р. Лужного для связей общественно-культурной проблематики с вопросами религии.

Резюме автора